

УДК 949 «16-17»

СИМВОЛІКА АНТИМІНСУ ЯК ДАРУ У ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ XVII-XVIII ст.

Віталій Ткачук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: vitaliy_tkachuk_@ukr.net

Антимінс є важливим і невідокремним атрибутом кожної святої Літургії у Православній Церкві, оскільки відіграє роль самого престолу, або навіть може замінити його [1-3]. Найчастіше антимінс являв собою невеликий шмат лляної або шовкової тканини, на який наносили зображення покладання Ісуса Христа до гробу (або іншу пасійну сцену) [4]. У нього вшивали частинки мощей священномучеників (якщо досі вони не були закладені до престолу), видавав та освячував його єпископ.

Обов'язковість наявності антимінсу на престолі кожної церкви вказує на велику поширеність його у парафіяльній мережі. Якщо ж взяти до уваги той факт, що заміна антимінсів відбувалася у середньому один раз на двадцять п'ять років, то зрозуміло, що історик має справу з масовим історичним джерелом для вивчення історії Церкви.

У цій статті ми пропонуємо новий вектор у дослідженні антимінсів, а саме аналіз їх із погляду студій з історії дарів [5-6]. Ми ставимо перед собою завдання реконструювати функціонування антимінса як дару, розкриття символічного значення актів дарування.

Дарування антимінсу як вияв індивідуальної та/або родової молитви

Традиція церковних вкладів, як колективних, так і індивідуальних, має довгу історію і віддавна перебуває у центрі уваги дослідників. Вони могли набувати різних форм: від грошей і землі до ікон, книг, ладану та воску [7]. Ці дари були пожертвою для тривалої молитви за здоров'я чи упокій людини / всього роду або подякою за зцілення (наприклад, вотивні привіски [8]).

На перший погляд, антимінс не міг бути об'єктом дарування, оскільки за церковними канонами його можна зберігати лише в архієрейській ризниці, а видавати його священникам мав лише єпископ (з його освяченням і підписом), до того ж за нього треба було сплатити гроші (наприклад, у 1784 р. в Київській кафедрі шовковий антимінс коштував

4 рублі) [9]. Але після уважнішого вивчення історії функціонування антимінсів доходимо висновку, що це питання не є таким однозначним. Спробуємо дослідити випадки, коли антимінс міг ставати даром без порушення приписів церковних канонів.

Серед церковних дарів окрему групу становлять дари, виготовлені жертводавцями власноруч. Найчастіше це були елементи літургійного облачення. Одними з найвідоміших власноручних вкладів цього періоду в історіографії з Київської митрополії є воздух та епітрахиль матері гетьмана Івана Мазепи Магдалини [10]. З-поміж дарів такого типу є й антимінс. Один із найстаріших збережених антимінсів з Київської митрополії – гаптований антимінс єпископа Перемиського Михайла Копистинського 1603 року; його подарувала Спаському монастирю на Прикарпатті, де у той час була резиденція перемиських владик, Катерина Копистинська, родичка єпископа (нині він зберігається у Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького).

Антимінс цей виконано на червоному шовковому прямокутному полотні, у центрі якого зображено Голгофський хрест. Обрамленням до зображення є напис: «*Въ имя Господа Бога и спасителя и нашего Исуca Христа положен бысть антимиcь сей рукою освященнаго курь Михайла Копыстенскаго епископа премыскаго и самборскаго въ храмъ пресвѣтѣйшаго преображенія Господа Бога спаса нашего Исуca Христа у манастыри при державѣ великаго Жикгмонта Третего короля полскаго и великаго князя литовского руского пруского мазовецькаго и иным в літо по рожствѣ Хвь АХ третя мца іюня дня працею власное руки шляхетное панеи Катарини Копыстенскаго епископа премискаго и самборскаго*» [11].

У написі наголошено, що цей церковний вклад виготовлено «працею власное руки». Подібний вкладний запис був виконаний на грузинському антимінсі XVIII ст.: «По приказанию святого и блаженнейшаго патріарха всея Карталинии Доментия (да будетъ па-

м'ять его вечна!) сделал святой сей антиминсь трудом и иждивением *своим я*, сынъ ксанскаго эристава, кулъ-арагасъ Іесе. Господа мои, помяните меня предъ Господомъ. Отъ Рождества Христова 1740 г.» [12]. Таким чином, людина утриваює поминання свого власного імені через власноручне фіксування його на дарі. Таке «вписування» імені можна порівнювати із записаними іменами чи молитовними формулами на вкладних дарах (наприклад, церковних книгах [13]) чи у графіті [14]. Також цей акт є подібним до традиції вписування імен до пом'яників, але там ефект посилюється проголошенням цих імен духовенством на Літургії.

Звісно, згаданий вище гаптований антимінс є винятком з правил, оскільки антимінси для всієї парафіяльної мережі виготовляли масово. До XVII ст. антимінси виконували на полотні з рукописним написом і зображенням хреста [15]. Згодом використовували гравіровані антимінси: з однієї дошки робили десятки відтисків. Певна річ, це не виключало можливості індивідуального виготовлення антимінсів, коли майстер фарбою змальовував пасійну композицію на ньому [16-18]. Ця традиція існувала у православній та уніатській Церквах XVII – першої половини XVIII ст. Але всі відомі нам збережені пам'ятки були без підписів і вкладних записів. Майстри, які виконували такі пасійні композиції для антимінсів, мали замислюватися про подальше функціональне використання їхніх робіт. Що означало для них таке замовлення: повсякденне ремесло, богоугодну працю чи церковний дар? Це питання є надзвичайно складним. Якщо художник отримує за свою роботу платню, то антимінс не може бути даром. Проте повністю відкинути думку про те, що майстер мав надію на літургійне поминання себе, не можемо. Доказом нашого припущення може бути факт наявності у багатьох випадках підписів граверів на антимінсних дошках. Наприклад, відомий український майстер-гравер XVII ст. Ілля, виконуючи антимінсні дошки для різних єпископів, підписувався своїм іменем «ИЛІЯ» (він мав багато варіантів написання свого імені) [19-20]. Таким чином, ім'я гравера потрапляло у сферу літургійного поминання на сотні престолів. Такий вчинок, мабуть, означав не лише захист своїх «авторських прав».

Деякі майстри, як підпис на гравюрах для антимінсів замість своїх імен, використовували монограми. Так, на антимінсі для Галицького, Львівського і Кам'янець-Подільського

єпископа Арсенія (Желиборського) стоїть монограма гравера «ВΘЗ», що піддає сумніву наше припущення про літургійне поминання [19]. Отже, на нашу думку, це питання потребує подальшого дослідження, передусім щодо з'ясування обставин заміни імені вкладника чи майстра у літургійному поминанні портретом донатора (особливо на ктиторських іконах, іконах-епітафіях [21]), підписом, монограмою, гербом у Синодику [22] і т. д.

Досить рідко, але все-таки траплялися випадки, коли антимінс могли дарувати й архієреї як *церковний вклад*. Наприклад, у 1728 р. Рязанський архієпископ Гавриїл (Бужинський) [23] уже на схилі літ писав до ктиторів і парафіян рідної для нього церкви у м. Решетилівці (Полтавської протопопії) про свої давні переживання. Йшлося, зокрема, про храм, що постраждав під час російсько-шведської війни і допомогти якому, як зазначив владика, «*препятвовала нам великое разстояние мест*». Але щойно він дізнався про те, «*что храм оный трудами и рчением Вашим восоздася*», долучився і зробив свій вклад «*от оубогия келии сия*» на храм, де «*родители наши опочивают и мы родимся и воспитаны*». Дар цей пов'язувався з поминанням себе і свого роду, виявленням пошани до місця свого народження. Які саме дари підготував владика Гавриїл? У його листі до решетилівських парафіян наведено перелік дарів: «*антиминсь на престольный самого доброго дѣла на атласе в литоне белом комчатном, освященный Духом Святым, по преданию церковному, чрез мерность нашу. Сие же сотворих не собою, но по совету и согласию з братом моим великим Господином Преосвященным Варлаамом Ванатовичем Архиепископом Киевским. Которого при писме и цыдуле получитъ: понеже некииже архиерей не имать власти в епархию другого архиерея без согласия освятити*». До цього додано комплект церковних книг, залізо для обшивки куполів і хрест з ланцюгами. Як бачимо, владика, усвідомлюючи заборону передавати антимінси до інших єпархій, отримав спеціальний дозвіл у Київського архієпископа на те, щоб самостійно освятити та підписати цей антимінс для рідної церкви. У тому самому листі Рязанський архієпископ Гавриїл (Бужинський) наголосив, чого він очікує від цих вкладів: «*сіа ннѣ прошу приняти, погребенныхъ при храмѣ томѣ родителѣ Нашихъ воспоминати; також жѣ и ѿ насѣ грѣшныхъ молитви творити*» [24].

Отже, через антимінс, який ставав церковним даром, здійснювалась індивідуальна та

колективна молитва за живих і померлих.

Memoria i ktитор

Основною формою поминання ктиторів на Літургії є спеціальна ектенія, а також згадування на Великому Вході. Окрім того, імена ктиторів дуже часто записували у пом'яники [25]. Разом з тим існували і менш поширені форми поминання чи збереження пам'яті про донаторство: ктиторські портрети [26], закладні дошки храмів тощо [27]. До рідкісних випадків меморіалізації ктиторів ми можемо зарахувати й деякі антимінси. Розглянемо, зокрема, пам'ятки, пов'язані з ктиторською діяльністю гетьмана Івана Мазепи. Як відомо, починаючи з 1695 р. тривали активні перемовини Київського митрополита з Московським патріархом про створення Переяславської єпархії. Синхронно з цим гетьман Мазепа заклав фундамент нового Вознесенського собору у Переяславі-Хмельницькому, його було повністю відбудовано до 1700 р., після чого Київський митрополит отримав дозвіл на відновлення Переяславської єпархії [28]. Надалі гетьман робив багато різних вкладів до новозбудованого кафедрального собору [29-30], а також своїми універсалами забезпечив потужне фінансування всієї відновленої єпархії [31-32].

Оригінальну ідею меморіалізації донаторської діяльності гетьмана Івана Мазепи втілено в антимінсах Переяславського владики Захарія (Корниловича). За ініціативою єпископа розроблено проект антимінсів для Переяславської єпархії з розміщенням на них напису про те, що після 500-літнього запус-тіння єпархію відновлено саме стараннями гетьмана Мазепи [33]. Окрім цього, до традиційних для антимінсів чотирьох кутових зображень євангелістів додано ще чотири образи: старозавітних священиків Мельхиседека й Аарона, пророка Захарії та св. Єфрема Переяславського. Їхня поява на антимінсах не випадкова, а символічна: нащадком Аарона, як відомо, був Іоанн Хреститель – небесний патрон гетьмана Мазепи, пророк Захарія – небесний покровитель чинного на той час архієрея, а св. Єфрем Переяславський був митрополитом цієї єпархії кінця XI ст. [34]. З огляду на ідеологічну програму гетьмана Івана Мазепи, ці антимінси мали подвійну символіку. З одного боку, вони були у руслі ідеї спадкоємності Мазепи стосовно давньоруських князів – він відновлює та розвиває їхню діяльність [35], з другого – це меморалізація духовенством ктиторського жесту донатора. Че-

рез образи патронів Мазепи та Захарія (Корниловича) на антимінсі і молитви священиків Переяславської єпархії творилася молитва за жертводателя та відбудовника давньоруської кафедри. Зауважимо, що в абсолютній більшості випадків антимінси цього періоду розміщували зверху на всіх покровах на престолі [36-37], тому всі написи на антимінсі священик бачив на кожній Літургії.

Подібну практику літургійного поминання ктитора через антимінс ми спостерігаємо і на більш ранньому прикладі з Московської держави. Так, на одному з антимінсів кінця XVI ст., окрім імені архієрея та посвяти храму, до якого призначався антимінс, спеціально введено інформацію про ктитора цієї церкви: *«при державѣ царя и государя великого князя Феодора Ивановича всея Руси, и при архієпископѣ Захаріи Тферскомъ и Кашинскомъ, подвигомъ и замышленіемъ раба божія Якова Андреева сына Быкасова (виділення наше. – В. Т.)»* [38]. Важливо зауважити, що в одному рукописному уставі XVI ст. (рукопис належав відомому російському вченому Є.В. Барсову) у правилі стосовно виконання антимінсів зазначено, що на антимінсі потрібно обов'язково вказувати ще й інформацію про «строе-нія здателя храма имркъ» [39]. Можемо припустити, що рукопис походить із території Київської митрополії: у правилі роз'яснено, що саме слід написати на антимінсі: *«олтарь стго имркъ священнодѣйствованъ имркъ митрополитомъ кіевскимъ и всея Руси или Еппомъ онаго града [...]»* [39, с. 9]. Верифікувати цей припис з написами на антимінсах Київської митрополії XVI ст. неможливо через те, що вони фактично не збереглися, окрім двох, підписаних львівським владикою Гедеоном Балабаном [40]. Малюнки рукописних антимінсів, уміщених у двох українських архієратиконах XVI ст., не підтверджують положення про згадування імені ктитора на антимінсі [41].

Дари Східним Церквам

Тісні контакти Київської митрополії зі Східними Церквами розпочалися від початку інституалізації християнства на Русі. Відтоді ці зв'язки ніколи не переривалися, були періоди слабших або інтенсивніших контактів. У XVII-XVIII ст. в Гетьманщині значно активізувалась діяльність грецького духовенства. Це було зумовлено різними чинниками, але головною спонукою було скрутне становище Церкви в Османській імперії, що непокоїло як світських, так і духовних осіб. Багато предста-

вників східного духовенства, починаючи з другої половини XVI ст., кожні п'ять-шість років приїздили до Москви, а пізніше – до Санкт-Петербурга за царською милостиною. Їхній шлях пролягав через територію Київської митрополії [42]. Окрім того, після Хмельниччини зі сфери торгівлі витіснили євреїв, а їхнє місце зайняли греки. У кінці XVII ст. грецькі купці збудували у Ніжині власну церкву та заснували при ній церковне братство [43-45]. Паралельно у кінці XVII ст. в Ніжині створено подвір'я (метох) Синайського Катерининського монастиря [46]. Всі ці чинники сприяли тому, що духовенство Східних Церков постійно й у великій кількості перебувало у цьому місті. У Києві, на Подолі, у кінці 30-х років XVIII ст. місцева грецька громада разом із синаїтами заснували грецький монастир як один із метохів Синайського Катерининського монастиря [47].

Істотну роль у цих взаємовідносинах відігравали особисті контакти Київського митрополита з конкретними східними монастирями, ігуменами, архимандритами тощо. Важливим елементом підтримання цих стосунків були дари: ікони [48], церковні речі, екзотичні наїдки [49]; їх надсилали окремо або як супровід до листів. Припускаємо, що Київський митрополит найчастіше відповідав на ці дари Східних Церков дозволом збирати милостиню або ж також дарував церковне начиння.

Незвичним у цьому контексті є дарування Київським митрополитом антимінсів у Східні Церкви. Адже у такому разі вони видавалися для території чужої юрисдикції та безкоштовно, що переводить антимінс у категорію дару. Яку ж символіку мав такий дар?

Попри те, що система видачі антимінсів передбачала надання їх саме місцевим архієреєм, на території Київської митрополії у різні періоди історії спостерігаємо відхилення від неї. Наприклад, у першій половині XVII ст., коли Православна церква у Речі Посполитій опинилася під заборонаю, саме східні патріархи й надалі видавали антимінси. Звісно, це була не масова видача, а для ключових релігійних центрів. У Києві свій антимінс залишив Ієрусалимський патріарх Феофан [50-55], а у часи Хмельниччини – Антіохійський патріарх Макарій III [56-59]. У XVIII ст., передусім на території Правобережної України, православні парафії, які офіційно перебували під владою уніатського владика, задля збереження власної релігійної ідентичності використовували антимінси, освячені різними православними владиками (можна вказати

на наявність тут антимінсів, виданих молдавськими єпископами [60]).

Своєю чергою, під час складної ситуації на Балканах туди потрапляли антимінси від київських митрополитів, починаючи від митрополита Петра (Могили). Зокрема, вважається, що навіть перенесено іконографію антимінса Петра (Могили) на антимінси сербського патріарха Арсенія (Черноєвича) та його наступників [61-62]. У болгарських ризницях також зберігались антимінси, видані з Київської митрополії (того ж таки Петра (Могили), його наступника Діонісія (Балабана) та Львівського єпископа Афанасія (Желіборського)), що могли опинитися там як дар [63]. Дослідження подібних випадків ускладнено через брак розлогої інформації про такі антимінси.

Більш репрезентативний корпус джерел для аналізу практики дарування антимінсів архієреями у Східні Церкви належить до періоду Київського митрополита Тимофія (Щербацького) (1748–1757 рр.).

Маємо відомості стосовно видачі антимінсів Київським митрополитом Тимофієм (Щербацьким) для Афонського Зографського Георгіївського монастиря. На початку жовтня 1747 р. ієромонахи Зографського монастиря Матвій та Даниїл прибули до Васильківського форпосту і за шість тижнів їх було пропущено до Києва. Вони одразу попрямували до Москви та Санкт-Петербурга [64] за милостиною (востаннє монастир її отримував у 1735 р.). Потреба в пожертвах була особливо гострою через скрутне становище монастиря та його метохів. З листа ігумена монастиря Каллініка імператриці Єлизаветі Петрівні відомо, що під час російсько-турецької війни 1740 року страждали два монастирі у Волощині. У самому Зографі була нагальна проблема з ремонтом монастирських будівель та забезпеченням літургійним спорядженням. У відповідь на це прохання вони отримали величезну імператорську милостиню, а також дозвіл збирати пожертви в Санкт-Петербурзі та інших російських містах протягом усього року [65]. По дорозі з Росії вони збирали милостиню в Чернігівській та Переяславській єпархіях [66]. Цікаво зауважити, що донедавна в Зографському монастирі зберігався навіс над флігелем і напис, що його побудовано у 1758 р. за гроші, головним чином, зібрані монахами Даниїлом та Матвієм у 1749 р., а також іншими ченцями [67-68]. Вдруге ієромонах Даниїл приїхав до Гетьманщини у 1759 р. [69]. У Києві вони звернулися з проханням до Київського митрополита Тимофія (Щербацького) видати

їм антимінси для Зографської обителі. Цікавим є факт звернення саме до Київського митрополита, а не, наприклад, до Московського, хоча у Санкт-Петербурзі та Москві було зосереджено виробництво антимінсів для всієї єпархіальної системи імперії. Це свідчить про важливість персонального чинника в отриманні дару. На їхнє прохання видано вісім антимінсів до таких храмів: свмч. Георгія, Преображення, Вознесення Господнього, Введення Пресвятої Богородиці, архістратиґа Михаїла, свмч. Димитрія, влкмч. Феодора Тирона [70]. Ще у першій половині ХХ ст. антимінс, виданий до Георгіївського храму, зберігався у церковному історико-археологічному музеї при Св. Синоді у Софії, де з нього зроблено опис і фотографію [71].

Протягом усього ХVІІІ сторіччя Київська митрополія мала тісні відносини із Зографським монастирем. Про це свідчить так званий «Русский помяник», де вписано для поминання велику кількість представників козацької старшини, духовенства й інших соціальних верств Гетьманщини [72]. Окрім того, у середині ХVІІІ ст. саме при цьому Георгіївському монастирі засновано козацький скит «Чорний Вир», або «Мавровир», насельниками якого часом були колишні запорожці [73].

Київський митрополит Тимофій (Щербацький) мав і особисті контакти з настоятелем Зографської обителі. На знак подяки за підтримання цієї обителі архімандрит Акакій подарував йому у 1751 р. нагрудний хрест і передав лист у шухлядці з проханням: «тое так принять как Иисус две вдовини лепте» [74]. Не можна виключати й можливість особистої зустрічі митрополита із зографським архімандритом у 1752 р., коли той їхав до Москви через Київ [75]. Антимінси тут виступили, очевидно, одним із елементів складної системи обміну дарами.

У 1749 р. до Київського митрополита Тимофія (Щербацького) звертались управителі Афонської Свято-Афанасіївської Лаври, щоб «обойти града и села Козацкии» для збору милостині. Відповідь митрополита була ствердною. Ця історія набула продовження через фігуру сумнозвісного архімандрита цієї Лаври Косми, який і мав збирати пожертвування. Є свідчення, що він нібито розповсюджував фальшовані частинки животворящого хреста, за що був ув'язнений і засуджений [76]. Окрім збору милостині, управителі Афанасіївської Лаври просили митрополита видати антимінси для їхньої обителі [77]. На жаль, нам невідомо, чи було це зрештою зроблено. Своєю

чергою, в афонській обителі за благодіяння митрополита його ім'я вписали «*поминование ради, с царями и ктиторами нашими*» [77, арк. 7].

Прохання про видачу антимінсів надходили до Київського митрополита із ще більш віддалених куточків православної ойкумени. У 1755 р. «одважились трудить» київського владику з одного з грецьких островів («в греческой странѣ амморенской островѣ») проханням видати антимінс для одного з місцевих монастирів і передати його з купцем [78].

Як ми вже зазначали, у кінці 30-х – на початку 40-х років на київському Подолі синаїти спільно з місцевою грецькою громадою заснували метох Синайського монастиря Святої Катерини [79]. У 1757 р. його колишній ігумен під час свого від'їзду на Синай (у зв'язку з ротацією) просив у митрополита Тимофія видати два антимінси: «*всенижайше прошу Благословить мене двома Антиминсами Единь в обитель Прображенія Гддня гдѣ и Превосщеннѣйшій Архієписѣ Нашѣ живетъ, якій дар от вашого ясне в Бзу Преосвященства зъло Ему Благопріятень будетъ*»; а другий – до церкви Неопалимої Купини: «*для всегдашнего молитвенного воспоминанія*». У резолюції на видачу цих двох антимінсів, окрім дозволу митрополита та наказу відповідній особі їх надати, зверху спеціально написано: «в даръ» [80].

Чому ж обидві сторони: дарувальники й обдаровувані – були зацікавлені у таких дарах? Яке символічне значення цих дарів? Варто нагадати, що Східні Церкви перебували у скрутному соціально-економічному становищі, зокрема мали слабо розвинуту друкарську справу. Тому потреба забезпечення власних церков антимінсами була нагальною. А київські митрополити завдяки цим дарам, з одного боку, підтримували та налагоджували міжцерковні зв'язки, а з другого – виявляли акт милосердя, молитовної протекції, отримували літургійне поминання. Важливо звернути увагу на той факт, що ці антимінси потрапляли на престолі високошанованих обителі у *Pax Orthodoxa* «*для всегдашнего молитвенного воспоминанія*» ктиторів. Сподівання на літургійне поминання ктитора, вірогідно, одна з головних причин подібного дару.

Утім, проти наведених вище міркувань справедливо може виникнути контраргумент: якщо митрополит міг сприймати антимінс як дар, то чому сам не був ініціатором такого дару? Відповідь на це запитання ле-

жить у церковно-правовій площині. Як ми вже зазначали, видача антими́нсів була обмежена територією своєї єпархії. Порушення цієї вимоги могло бути розцінено як поширення кордонів духовної влади архієрея, що, звісно ж, заборонялось [81].

До нашого дослідження слід також долучити один, напевно, безпрецедентний випадок, коли не антими́нс, а гравірувальну дошку для їхніх відбитків подаровано одразу трьом вселенським патріархам. У 1729 р. митрополит Фіваїдський Арсеній [82-83] звернувся до Св. Синоду листовно: «Ныне имею я намерение, чтоб из своего иждивения для печатания антими́нсов сделать три доски медных на имя святейших патриархов александрийского, иерусалимского и антиохийского» [84]. Причину ж подібного замовлення сформульовано таким чином: «сделать в Москве просил того что Его преосвященство по обещанию своему намерение имеетъ те доски отослать **в подарок** оным святейшим патриархомъ, для того ради что в тамошних странах художников таковыя дабы вырезать на тех досках хорошим мастерством не имеетца, а те антими́нсы напечатать требующих из духовных персон издревле даются и впредь даваться будут безошлитель». Св. Синод дав згоду на виготовлення цих дощок, але заборонив друкувати їх на території Російської імперії [84, арк. 2-23в.].

Подарунок антими́нсу у позалітургійних контекстах

Досі ми розглядали випадки, в яких, окрім основної функції, антими́нс виконував додаткову функцію дару. Але іноді, стаючи даром, антими́нс втрачав свою основну літургійну функцію. Так, на початку ХІХ ст. у нетипову ситуацію поводження з антими́нсом втрапив дворянин Іван Варатинський з містечка Берислава (нині територія Херсонської області). Відомо про неї стало завдяки пильності представників Херсонського духовного правління, які знайшли у нього антими́нс: «в доме на стене в виде иконы за подписанием преосвященнаго Гавриила митрополита бывшаго Киевского и Галицкаго». За словами власника, цей антими́нс він отримав у 1814 р. від казначея Київського митрополичого дому ієромонаха Олександра як «в подарок определено». При цьому з антими́нсу витягнули мощі. Про цю ситуацію довідалися у Катеринославській духовній консисторії, яка, своєю чергою, сповістила київську духовну владу [85].

Розпочалося слідство. Першим свідчення

давав ієромонах Олександр. Для нього не стало новиною те, що антими́нс був у бериславського дворянина, він вказав на те, що його передав брат Варатинського, який служив тут іподияконом. Він же, своєю чергою, дістався йому від попереднього казначея і ризничого – ієромонаха Герасима: «тогда же причем он Варатинский пред казначеем признавшийся что оный антими́нс **во место иконы** будетъ содержать на всегда в своем доме **яко особый даръ Святости** оправя оный въ рамы под стекло [...]» [85, арк. 2-3]. Звісно, допитали й ієромонаха Герасима, але той спростовував свою участь у цій справі. При цьому припустив, що це могло статися тоді, коли він давав свої ключі від ризниці монахам Андрію й Василю, яких, оскільки вони були іподияконами, посилали туди через неміч Герасима за потрібною річчю. Тож там вони і могли взяти старий антими́нс [85, арк. 8а-9].

Як завершилася ця справа – невідомо, але для нас це не так важливо. Важливіше інше. Зміст справи демонструє амбівалентне ставлення до використання антими́нсу поза літургією: від повної заборони до лояльності. Окрім того, ми бачимо, що антими́нс виступає як «подарок» та «особый даръ Святости», трансформувавшись при цьому в ікону зі страшим сюжетом. Таким чином, антими́нс, вийшовши з ужитку і з вийнятими святими реліквіями, міг сприйматися лишень як образ. Безумовно, хоч би хто взяв антими́нс із ризниці – він ризикував і порушував церковні канони. Це напевно знав як дарувальник, так і отримувач цього дару. Але віра в особливий статус саме такої «ікони» переважила.

Такий варіант дарування антими́нсу можна вважати предтечею до наступних. Як відомо, у другій половині ХІХ ст. в Україні пошавлюється інтерес до дослідження церковної історії, засновуються церковно-археологічні товариства та музеї. До цих музейних збірок потрапляли й антими́нси [86]. Основним джерелом надходжень антими́нсів були єпархіальні ризниці. Їх дарували музеям як парафіяльне духовенство (за наказом), так і миряни, яким антими́нси діставалися найрізноманітнішими шляхами. Прикметно, що при цьому змінювалася інтенція дару. Тепер вона пов'язувалася не з молитовним захистом, а з певним видом громадянської активності – збереженням пам'яток церковної старовини.

Варто звернути увагу й на те, що антими́нси ХVІІ-ХVІІІ ст. і сьогодні можуть ставати дарами. Наприклад, 2010 року архієпископ Львівський і Галицький Августин (Маркевич)

подарував архієпископу Перемишльському і Новосончівському Адаму (Дубецю) антиминос, виданий у 1650 р. єпископом Перемишльським, Самбірським і Сяноцьким Антонієм (Винницьким) [87]. Найвірогідніше, подібний дар мав підкреслювати спадкоємність обдарованого стосовно свого попередника – архієрея середини XVII ст. Тут дар є своєрідним «місцем пам'яті» (термін П. Нора), яке спроможне «поєднувати» минуле з сьогоденням. Певною мірою подібною є ситуація з іншим подарованим антимином: єпископу Обухівському, вікарію Київської митрополії Іоні (Черепанову). В одному зі своїх інтерв'ю він сказав, що один з його друзів зробив йому хороший подарунок: *«Зная мою любовь к истории, друг-священник отдал мне несколько старых антиминов, один из них освящён святителем Иоасафом Белгородским. Сохранилась подпись самого святителя Иоасафа. Редкий случай, когда мы можем видеть сохранившийся автограф святого»* [88]. Акцент зроблено не на властивості антиминосу як літургійного апарату, а на речі-реліквії, яку колись освятила та підписала людина, проголошена святою. Утім, слід зважати на специфіку інтерв'ю: відповідь священнослужителя не охоплює всього смислового наповнення цього антиминосу у його сприйнятті, позаяк ситуативно виокремлює один із аспектів.

Як бачимо, історія антиминосу як дару триває й до сьогодні, але його смислове навантаження докорінно відрізняється від того, яке ми реконструювали щодо XVII-XVIII ст.; пов'язане воно передусім з пам'яттю, символом пережитого історичного досвіду, історичною цінністю тощо. Подальші дослідження історії дарування антиминосів потребують розширення як хронологічного, так і географічного діапазону, тоді ми зможемо простежити динаміку зміни смислового значення цього непересічного акту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Никольский К. Об антиминосах Православной Русской Церкви / К. Никольский. – М., 2012. – С. 7.
2. Januarius M.I. The antimimension in the liturgical and canonical tradition of the Byzantine and Latin churches: an inter-ritual inter-confessional study / Januarius M. Izzo. – Rome, 1975. – P. 12.
3. Денисова Т. Святий антиминос: термін, історія виникнення, форма та матеріали виготовлення, особливості використання, становлення іконографії / Т. Денисова // Апологет: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 23-24 листопада 2012 р.). Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. – Л., 2012. – С. 138-139.
4. Сидор-Ошуркевич О. Українська антиминосна гравюра XVII-XVIII століть / Олександра Сидор-Ошуркевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХVII. Праці Секції мистецтвознавства. – Л., 1994. – С. 171-182.
5. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по специальной антропологии / Марсель Мосс; сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А.Б. Гофмана. – М.: КДУ, 2011. – 416 с.
6. Альтхоф Г., Штольберг-Ролинген Б. Язык даров. Логика и семантика обмена дарами в Европе до начала Нового времени / Г. Альтхоф, Б. Штольберг-Ролинген // На языке даров: правила символической коммуникации в Европе. 1000-1700 / отв. ред. Г. Альтхоф и М. А. Бойцов. – М., 2016. – С. 8-28.
7. Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów / Wioletta Zielecka-Mikołajczyk. – Warszawa, 2012. – S. 145-146.
8. Кізова А. Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII – кінець XIX ст.) / А. Кізова // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 7. – К., 2008. – С. 299-300.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф.127, оп.1020, спр.5450, арк.17-17зв.
10. Вклади і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і виробу з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. – К., 2005. – С. 16-17.
11. Павличко Я. Антиминос 1603 року – рідкісна пам'ятка українського мистецтва. До проблеми вивчення групи пам'яток із Спаського монастиря / Я. Павличко // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. – Л., 1994. – С. 133-134.
12. Такайшвили Е. Деревянный антиминос Метехской церкви в Тифлисе / Е. Такайшвили // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 22. – Тифлис, 1897. – С. 215.
13. Фрис В. Записи на рукописних книгах про «покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників / В. Фрис // Наукові записки УКУ. – 2010. – Ч. 2: Історія, вип. 1. – С. 35-50.
14. Корнієнко В., Сінкевич Н. Написи-графіті XVI-XVII століть центральної наві Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії / В. Корнієнко, Н. Сінкевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 15. – Т. 18. – К., 2010. – С. 117-128.
15. Никольский К. Указ. труд. – С. 102.
16. Кіс-Федорук О. Мальовані антиминоси Гедеона Балабана з фондів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького: ідентифікація та атрибуція / О. Кіс-Федорук // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2010. – № 7 (12). – С. 269-274.
17. Yurchyshyn-Smith O. Development of byzantine iconographic tradition in Ukrainian antimensia of the XVIIIth century / Oksana Yurchyshyn-Smith // Byzantinoslavica. Revue internationale des etudes Byzantines. – T. LIX. – 1998. – Fasc. 2. – Prague, 1998. – P. 321-324.
18. Gemza J. Antyminy władków przemyskich w muzeum greckokatolickiej archieparchii przemysko-warszawskiej / Jarosław Gemza // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру. – 2007. – № 9. – С. 81-82.
19. Юрчишин О. Антиминоси гравера Іллі / О. Юрчишин // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1995. – № 12. – С. 22.
20. Юрчишин О. The monk Ilia – illustrator of seventeenth-century Ukrainian and Romanian books / О. Юрчишин // Solanus. – Vol. XIII. – London, 1999. – P. 27.
21. Український портрет XVI-XVIII століть: каталог-альбом / В. Александрович [та ін.]; авт.-уклад. Г. Белікова, Г. Членова. – 2-ге вид. – К., 2006. – С. 89-90, 93, 97-100.
22. An Orthodox Pomjanyk of the Seventeenth-Eighteenth Centuries, Saint Catherines monastery, Mount Sinai. Ed. by Moshe Albauer with Ihor Ševčenko and Bohdan Struminsky. – Cambridge, 1989. – P. 105.
23. Серафим (Питерский), Мелетия (Панкова). Гавриил Бужинский // Православная энциклопедия. – Т. X. – М., 2005. – С. 211.
24. ЦДІАК України, ф.127, оп.1020, спр.87, арк.2.
25. Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX століття / упоряд. О. Прокоп'юк. – К., 2004. – С. 29.

26. Нетудихаткін І. Український ктиторський портрет другої половини XVI – XVIII ст.: інформаційний потенціал історичного джерела / І. Нетудихаткін: автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2010.
27. Мезенцев В. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст. / В. Мезенцев // *Сіверщина в історії України*. – 2012. – Вип. 5. – С. 176-188.
28. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – С. 12.
29. Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / М. Андрусак // *Мазепа: збірник*. – Т. 2. – Варшава, 1939. – С. 27.
30. Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / М. Андрусак. – К., 1991. – С. 27-28.
31. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина II / упоряд. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич. – К-Л, 2006. – С. 269, 285.
32. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Правобережна Україна / Т. Таїрова-Яковлева // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. – Т. 13. – 2009. – С. 41-42.
33. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Відділ графіки. Антимінси Переяславського єпископа Захарії (Корниловича). ГД-1456, ГД-187, ГД-188.
34. Хрусталева Д. Разыскание о Ефреме Переяславском / Д. Хрусталева. – СПб., 2002. – С. 227.
35. Затилуок Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. / Я. Затилуок // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 5. – С. 37-38.
36. Januarius M.I. Ibid. – P. 122.
37. Meyendorff P. Russia, Ritual, and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century / Paul Meyendorff. – N-Y, 1991. – P. 162-163.
38. Гиляров-Платонов Н.П. О надписях на антиминсе // Н.П. Гиляров-Платонов. Сборник сочинений. – Т. II. – М.: Издательство К.П. Победоносцева, 1899. – С. 149-150.
39. Барсов Е.В. Объя Антиминсах православной русской церкви. Соч. о. Константина Никольского. СПб., 1872. Реферат д.чл. Е.В. Барсова // *Древности. Труды Московского археологического общества*. – Т. VII. – М., 1878. – С. 9-10.
40. Кіс-Федорук О. Мальовані антимінси Гедеона Балабана з фондів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького: ідентифікація та атрибуція / О. Кіс-Федорук // *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. – 2010. – № 7 (12). – С. 269-274.
41. Nowak A. Materiały niekonieczne w księgach liturgicznych : objaśnienia dla kapłanów na przykładzie «antimentionu» / Alicja Nowak // *O miejsce książki w historii sztuki* / red. Gronek Agnieszka. – Kraków, 2015. – S. 173.
42. Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях / Н. Каптерев. – М., 1884. – С. 105-106.
43. Митев П. Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. / П. Митев // *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски»*. Исторически факултет. – Т. 88. – 1999. – С. 69-80.
44. Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). До історії національних меншин в Україні / К. Харлампович / підгот. тексту, післям., комент.: Є. Чернухін, О. Морозов. – Ніжин, 2011. – С. 43-47.
45. Carras I. Community for commerce: an introduction to the Nezhin Greek brotherhood focusing on its establishment as a formal institution in years between 1692 and 1710 / Iannis Carras // *Merchant colonies in the early modern period*. Ed. by Victor N. Zakharov, Gelina Harlaftis and Olga Katsiardi-Hering. – Pickering&Chatto, 2012. – P. 141-156.
46. Семесько-Бабару Т. История подворий Синайского монастыря в Киеве и Нежине / Т. Семесько-Бабару // *Русские иконы на Синае*. – М., 2015. – С. 41-43.
47. Петров Н. Греческий Екатерининский монастырь в Киеве / Н. Петров // *Труды Киевской духовной академии*. – 1896. – № 1. – С. 55-112.
48. ЦДІАК України, ф.127, оп.1020, спр.2220, арк.1.
49. Там само, спр.1287, арк.1-13в.
50. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Антимінс 1620 р. КПЛ 5224 т.
51. Yurchyshyn-Smith O. Development of byzantine iconographic tradition... – P. 322.
52. Yurchyshyn-Smith O. The antimention (1620) of Theophanes, patriarch of Jerusalem / Oksana Yurchyshyn-Smith // *Oriens Christianus*. – Wiesbaden, 2004. – Band 88. – P. 93-110.
53. Бартош А. Реліквії – свідки відновлення православної ієрархії у 1620 році (з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника) / А. Бартош // *Лаврський альманах*. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 22-28.
54. Бартош А. Реліквії – свідки відновлення православної ієрархії у 1620 році (з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника) / А. Бартош // *Труди Київської Духовної Академії: Ювілейний збірник*. – К., 2009. – № 11. – С. 256-266.
55. Бартош А. Козацькі реліквії першої чверті XVII ст. з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / А. Бартош // *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. – К., 2012. – Вип. 21, ч. 2. – С. 325-328.
56. Державний архів м. Києва, ф.3, оп.1, спр.1, арк.1.
57. Петров Н. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. Второе издание, исправленное и дополненное / Н. Петров. – К., 1897. – С. 59-73.
58. Сецинский Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества / Е. Сецинский // *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. – 1911. – Вып. 11. – С. 36-43.
59. Волкова В.М. Перші сторінки Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / В.М. Волкова // *Літопис Хмельниччини-2015*. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2015. – С. 20.
60. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф.І, оп.3, спр.2463, арк.215.
61. Љильана Стошић. Српска уметност 1690-1740 / Љ. Љильана Стошић. – Београд, 2006. – С. 221-223.
62. Hedy M-Kiss. Antimise – analiză iconografică / Hedy M-Kiss // *Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie – Istorie*. – XVIII. – 2010. – P. 367-368.
63. Гошев И. Антиминс. Литургическо и църковно-археологическо изследване / И. Гошев. – София, 1925. – С. 98-102.
64. Російський державний архів давніх актів, ф.1183, оп.1, частина 7, спр.548, 38 арк. (посилання за фондним описом).
65. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Том XVIII (1748 г.). – Петроград, 1916. – С. 7-15.
66. ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр.8850, арк.11.
67. Мердзимекис Н. Связи афонского монастыря Зографу с царской Россией / Н. Мердзимекис // *Международная научно-богословская конференция «Россия – Афон: тысячелетие духовного единства»*. Москва, 1-4 октября 2006 г. – М., 2008. – С. 251.
68. Μερτζικέκης Ν. Περί των σχεσέων της Αθωνικής Μονής Ζωγράφου μετὰ της Ρωσίας των Τσαρῶν (16ος – 19ος α.) / Νικόλαος Μερτζικέκης // «България, земя на блажени...» In memoriam Professoris Iordani Andreevi / Отг. ред. Иван Лазаров. – Велико Търново, 2010. – с. 543, 554.
69. ЦДІАК України, ф.127, оп.1020, спр.3194, арк.2.
70. Там само, спр.1393, арк.1-13в.
71. Гошев И. Ibid. – С. 112, табл. X, рис. 17.
72. Шумило С. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язку української козацької старшини з центром православною чернецтва на Афоні / С. Шумило // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 6 (132). – С. 73-84.
73. Шумило С. Запорожская Сечь и Афон: к истории казачьего скита «Черный Выр» на Святой Горе / С. Шумило // *Афонское наследие: Научный альманах*. – Вып. 1-2. – Киев-Чернигов, 2015. – С. 84.
74. ІР НБУВ, ф.232, спр.164, арк.223в.
75. ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.2681, арк.2.
76. Чернухін Є. Грецьке духовенство на українських теренах. Справа архимандрита Козьми / Є. Чернухін // *Подвижники й меценати*. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVI-XX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001. – С. 46-67.
77. ІР НБУВ, ф.232, спр.164, арк.132-1323в., 135.

78. ЦДІАК України, ф.127, оп.1020, спр.2746, арк.11.
79. Семесько Т. Історія забудови садиби Синайського монастиря Св. Катерини / Т. Семесько // Діалог культур. Святе Письмо в українських пам'ятках. – К., 1999. – С. 275-276.
80. ЦДІАК України, ф.127, оп.152, спр.8, арк.5.
81. Nowak A. Symbole władzy i odpowiedzialności biskupiej w kulturze duchowej metropolii kijowskiej do początku XVIII wieku / Alicja Nowak // Symbole władzy – władza symboli / red. Suchoń-Chmiel Barbara, Kwoka Tomasz, Dyras Magdalena. – Kraków, 2014. – S. 119.
82. Александренко В. Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII в. / В. Александренко. – Т. I. – Варшава, 1897. – С. 412-413.
83. Андреев А. Англикано-православные отношения в XVIII веке / А. Андреев // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – Вып. 38. – С. 85.
84. Російський державний історичний архів, ф.796, оп.10, спр.457, арк.1.
85. ЦДІАК України, ф.127, оп.209, спр.216, арк.1-1зв.
86. Ткачук В. Формування колекцій давніх українських антимінсів в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Ткачук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2016. – № 28. – С. 41-60.
87. Felenczak J. Gdzie jest biskup tam jest Cerkiew / o. Julian Felenczak // Przegląd prawosławny. – Numer 12 (342). – grudzień 2013 [Електронний ресурс]: http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=3251&id=8
88. Шуваликова В. Частички Вечности / В. Шуваликова // Отрок.ua. Православний журнал для молодіжи. – 2016. – № 3 (81) [Електронний ресурс]: http://otrok-ua.ru/sections/art/show/chastichki_vechnosti.html

Ткачук Віталій Символика антимінсу як дару у православній церкві XVII-XVIII ст.

У статті розглядається побутування одного із найважливіших літургійних апаратів – антимінсу. Зокрема, аналізуються шляхи та стратегії надання антимінсові нової функції – бути даром. З'ясовується, що антимінси могли дарувати як для отримання молитовної протекції у формі церковного вкладу, ікони, так і з метою збереження і транслювання пам'яті про церковне ктиторство.

Ключові слова: антимінс, дар, церковний вклад, Київська митрополія, Літургія

Ткачук Віталій Символика антимінса как дара в православной церкви XVII-XVIII вв.

В статье рассматривается бытование одного из важнейших литургических аппаратов – антиминса. В частности, анализируются пути и стратегии предоставления антиминсу новой функции – быть даром. Выясняется, что антиминсы могли дарить как для получения молитвенной протекции в форме церковного вклада, иконы, так и с целью сохранения и трансляции памяти о церковном ктиторстве.

Ключевые слова: антиминс, дар, церковный вклад, Киевская митрополія, Литургия

Tkachuk Vitaliy Symbolism of antimimension as a gift in the Orthodox Church of the XVII-XVIII centuries

In the article the existence of major liturgical device – antimimension is examined. The antimimension is a small piece of cloth of either linen or silk, decorated with representations of the entombment of Christ and the four Evangelists and with small relic of martyr is sewn into it. The Eucharist cannot be celebrated without an antimimension that must be consecrated by a bishop and indeed is given to the priest by the bishop as a witness to his permission to celebrate the Divine Liturgy.

In particular, the ways and strategies of granting a new function to be a gift to the antimimension are analysed. It is clarified that antimimension could be granted for the obtaining of prayer patronage in form of a church endowment, icons, and also could be kept for transmitting memory about church donator. The use of donated antimimension outside the church (at home, in museums etc) was also take into account in this article. Special attention was paid to giving of antimimensions to the most revered Christian Orthodox centres – Mount Sinai and Mount Athos. The practice of giving of antimimensions continues to this day in modified form, so further studies of this problem are needed.

Keywords: antimimension, gift, church endowment, Kyiv Metropolis, Liturgy

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.03.2017 р.